

- odpovědi: 1) naprosto souhlasím, 2) souhlasím, 3) ani souhlas, ani nesouhlas, 4) spíše nesouhlasím, 5) naprosto nesouhlasím. První dvě kategorie byly sloučeny a interpretovány jako vyjádření souhlasu.
- 8 Podle dřívějších výsledků ISSP provedeného v roce 1995 se názory české veřejnosti na důsledky imigrace v čase výrazně nezměnily. Češi jen poněkud méně souhlasili s tím, že přistěhovalectví je přínosem pro českou ekonomiku, ale zároveň o něco častěji uznávali přínos pro kulturní obohacení. [Nedomová, Kostecký 1997]
- 9 Viz Otázka 4 v pozn. 7.
- 10 Otázka 5: Myslíte si, že by se měl současný počet přistěhovalců v České republice... 1) hodně zvýšit, 2) trochu zvýšit, 3) zůstat takový, jaký je, 4) trochu snížit, 5) hodně snížit.
- 11 Otázka 6 (dodatečná, pouze pro české ISSP 2003): Znáte osobně blíže nějaké cizince, kteří se dlouhodobě přistěhovali do ČR z jiné země? Varianty odpovědi: 1) Ano, 2) Ne.
- 12 Otázka 7 (dodatečná, pouze pro české ISSP 2003): Máte osobně nějaké negativní zkušenosti s přistěhovalci? Varianty odpovědi: 1) Ano, 2) Ne.

Literatura a použité zdroje

Český statistický úřad 2006. Cizinci v ČR. http://www.czso.cz/ciz/cizinci.nsf/izinci_v_cr [naposledy navštíveno 20. 08. 2006].

- Chaloupková J., P. Šalamounová 2006. "Postoje k imigrantům a dopadům migrace v evropských zemích". *Sociologický Časopis/Czech Sociological review* 5 (1): 79-92.
- Leontijeva, Y. 2003. „Cizinci v ČR: „my“ a „oni“?“. *Naše společnost* 2003/3-4.
- Nedomová A., T. Kostecký 1997. "The Czech National Identity". *Czech Sociological review* 5 (1): 79-92.
- Kaderka, P., Karhanová, K. 2002. *Obraz cizinců v médiích*. Praha: Ústav pro jazyk český
- Kopeček, L. 2004 "České politické strany a přistěhovalectví v kontextu evropských trendů". In: Mareš M. et al. 2004. *Etnické menšiny a česká politika: analýza stranických přístupů k etnické a imigrační politice po roce 1989*. Politologická řada, svazek číslo 20. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- MKC 2003. *(Ne)čitelní cizinci: Jak se (ne)píše o cizincích v českém tisku*. 2003. Praha: MKC.
- OECD 2005. *Trends in International Migration*. OECD: SOPEMI.
- Rabušic, L., A. Burjanek 2003. *Imigrace a imigrační politika jako prvek řešení české demografické situace?*. Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, výzkumné centrum.
- Wallace, C. 2002. "Opening and closing borders: migration and mobility in

Nesnáze s měřením postojů¹

Martin Vávra

Sociologický ústav AV ČR

Postoj patří mezi ústřední pojmy ve vědách o člověku. Od té doby, co jej uvedli Thomas a Znaniecky v roce 1918 s tím, že by mělo jít o základní pilíř sociálních věd, se velmi rychle rozšířil i do sociologie. Souviselo to i s rozšířením výzkumných metod sociální psychologie (především dotazníkových šetření), které se začaly na měření postojů používat. S tím je ovšem spojena i obtížná definovatelnost – pojem je díky častému používání neostrý a pro potřeby výzkumu je často uchopován v podstatě intuitivně.

Spolu s rozvojem zkoumání postojů se ovšem brzy začaly objevovat i pochybnosti o kvalitě instrumentů a postupů měření i samotné možnosti postoje přesně analyzovat.

Ve svém článku se pokouším o dílčí rekonstrukci této debaty o tom, co jsou vlastně postoje a jak je možné je zkoumat. Nepůjde o klasické metodologické pojednání, které by se soustřeďovalo na metody a nástroje výzkumu. Spíš mi jde o možnost a vůbec smysluplnost měření postoje v sociologii. Proto věnuji značný prostor radikálním kritikám současného uchopení postojů ze strany Pierra Bourdieu a diskurzivní psychologie.

Definice postoje

Nejdříve něco o pokusech postoje přesněji vymežit. V psychologii proběhla takových pokusů celá řada.

- Fishbein a Aizen je definují takto: „Postoje jsou naučené predispozice k celkové příznivé nebo nepříznivé reakci na daný objekt, osobu či událost“.
- Osgood, Suci, Tannenbaum: „Postoje jsou predispozice k reakci, které se od jiných stavů připravenosti liší hodnotícím charakterem reakce, ke které predisponují“.
- Kretch, Crutchfield, Ballachey: „Postoje jsou stabilní systémy pozitivního nebo negativního hodnocení, emočních pocitů a technik jednání týkajících se sociálních cílů“.

Všechny definice uvedené výše jsou podle Hayesové [1998: 95].

- Allport: „Postoj je mentální a nervový vztah pohotovosti, organizovaný zkušeností a vyvíjející direktivní nebo dynamický vliv na odpovědi individua vůči všem objektům a situacím, s nimiž je v relaci“ [podle Nakonečný 1997].
- Velký sociologický slovník [1997]: Postoj je „relativně ustálený sklon jedince chovat se v určité situaci určitým způsobem,

případně reagovat pozitivně nebo negativně na podněty s takovou situací spjaté. Postoj vyjadřuje souvislost psychologických stavů a vnějších objektů či tříd objektů.

Nedá se říci, že by všechny definice popisovaly to samé, ale jsou mezi nimi významné shody. Postoje jsou relativně stabilní, naučené, jsou vlastně (emocionálním) hodnocením určitých objektů nebo jednání a organizují jednání k těmto objektům.

Některé zdůrazňují vztah k jednání, jiné (jak ještě uvidíme dále) takový přímý vztah odmítají. Některé zdůrazňují vícesložkovost postoje – to, že se skládá jak z hodnocení, tak emočních pocitů, tak i způsobů jednání vůči objektu postoje. Určení toho, co vlastně postoj je, rozhodně není nic jednoznačného a pokud jich položíme více vedle sebe, dostane se nám možná určitého intuitivního uchopení, ale ničeho víc. Postoj je vědeckou konstrukcí, což samozřejmě není samo o sobě nic negativního, ale je potřeba na to pamatovat.

Měření postojů

Co se týče empirických výzkumů postojů², většinou se od počátku volil nejjednodušší postup, kdy se někoho zeptáme, co si myslí o určitém objektu, jaký k němu má vztah a pak jeho odpověď bereme za bernou minci a jednoduše s ní pracujeme.

Pokud bychom brali vážně výše zmíněné definice, pak se hned objeví otázka, zda se můžeme pomocí verbálních odpovědí dostat nějakým spolehlivým způsobem k oněm entitám, které jsou někde „hluboko v nás“. Samozřejmě – toto se můžeme pokusit řešit tím, že postoj označíme buď za latentní entitu, kterou lze měřit nepřímou pomocí zvolených indikátorů, anebo tak, že naopak opustíme myšlenku kognitivní psychologie a místo toho se po behavioristicku soustředíme na projevy postojů a je prohlásíme za jediné fenomény hodné vědeckého zájmu v této oblasti. Při sociologickém výzkumu jistě není nezbytné testovat základní definice, ale během jeho přípravy i interpretace by mělo být alespoň trochu jasné, co postojem vlastně myslíme a jak hluboko jej vlastně chceme zkoumat. Zda například chceme zkoumat chování, které se vztahuje ke zkoumaným postojům. Chápání postoje je důležité i pro výběr nástrojů. Bagozzi, když ověřoval, zda se postoje skutečně skládají z více složek, zjistil, že různým složkám postoje odpovídají různé měřicí nástroje. Například sémantický diferenciál měří lépe afektivní složku postoje, zatímco postojové škály likertovského typu se vztahují spíše ke kognitivní dimenzi [Výrost 1989].

I když zvolíme nějaké realistické vymezení postoje a použijeme reliabilní nástroje (což není nic samozřejmého, neboť sestavování dotazníku, konstrukce škál, ověřování reliability – to vše jsou velmi obtížné disciplíny), stejně nemáme nic zaručeno. Problém je už to, zda respondenti berou výzkum vážně v tom smyslu, že na otázky neodpovídají prakticky náhodně. Philip Converse publikoval v šedesátých letech články založené na analýzách výsledků

především longitudinálních výzkumů, v kterých ukázal, že existuje významná skupina lidí, která to dělá.

Pokud odstraníme ze souboru respondenty, kteří odpovídají náhodně, pak se procento vysvětlené variance v regresních modelech zvýší [Iyengar 2001]. Problém je samozřejmě v tom, jak takové respondenty v datech identifikovat³. Schuman a Presser [1980] provedli později výzkum, v němž chtěli Converseovy závěry ověřit, a zjistili, že pokud je explicitně nabídnuta odpověď „nevím“, pak stejně okolo 10 % respondentů dává na otázku, kde „nevím“ je jediná správná možnost⁴, jinou odpověď. Pokud možnost nevíť nebyla nabídnuta explicitně, ale tazatelé byli instruováni, aby ji od respondentů akceptovali, pak podíl těchto „vadvných“ odpovědí vzrostl na 30 %. Autoři výzkumu ovšem odmítli Converseovu domněnku, že lidé v takovém případě odpovídají zcela náhodně. Spíše se snaží odvodit nějaké indicie ze znění otázky a odpovědět po uvážení. To ovšem hodnotu odpovědi těchto lidí dramaticky nezvyšuje.

Vztah postoj - chování

Během zkoumání postojů se velmi brzy přišlo na to, že validita takových výzkumů je problematická, neboť definice postoje ukazují na ovlivnění chování relevantními postoji, ale pozorovaná souvislost mezi deklarovanými postoji a chováním není příliš silná.

Slavným se stal výzkum, který prováděl v letech 1930 až 1932 R. LaPierre. Nejdříve nechal v různých hotelech na území Spojených států žádat o ubytování pár mladých Čiňanů a poté do těchto hotelů poslal dopis z dotazem, zda by byli ochotni ubytovat Čiňany. Výsledky se radikálně lišily. Zatímco při skutečné osobní žádosti byl čínský pár odmítnut pouze jednou, na svůj dotaz prostřednictvím dopisu dostal LaPierre 92 % záporných odpovědí [Výrost 1989].

Rokeach navrhl vysvětlení, že zde došlo ke střetu dvou postojů - k objektu a k situaci. „V La Pierrovi experimentu byl sice postoj k objektu (k Čiňanům) negativní, ale převládá postoj k situaci (hoteliér v konkrétní situaci jednal v souladu s přijatými normami) [Šubrt 2000: 35].

Takové vysvětlení je ale na praktické úrovni, kde chceme chování na základě zjištěných postojů předvídat nebo alespoň vysvětlit málo užitečné, respektive takto bychom mohli vysvětlit každou odchylku reálného chování a vyjádřeného postoje - v dané situaci intervenoval další postoj.

Sám LaPierre k tomu napsal: „Dotazník je laciný, lehce administrovatelný a mechanický. Studium reálného lidského jednání je časově náročné, intelektuálně obtížné a jeho výsledek často závisí na výzkumníkovi. Mělo by být tedy jasné, že mnohem víc stojí za to odhadovat to, co je podstatné, než přesně měřit něco, co se ukáže jako úplně irelevantní“ (podle [Výrost 1989: 60]).

Definitivní opuštění naivního předpokladu o souladu vyjádřeného postoje a chování zřejmě pak způsobila studie A. W. Wicker, která rozebrala dosavadní výzkumy a přinesla i výsledky vlastních, z metodologického hlediska promyšlených, zkoumání. Wicker zjistil, že korelace mezi jednáním a příslušnými postoji je velice slabá, neboť při přirozeném jednání se vždy projevují intervenující proměnné - osobnostní (například jiné postoje, verbální, intelektuální a sociální schopnosti) a situační (například sociální kontrola, společenské normy, specifčnost objektu postoje). Navíc nikdy neznáme „skutečné“ postoje, ale pouze odpovědi v dotaznících nebo výsledky experimentů. Podnět v situaci verbální odpovědi bývá ovšem většinou dosti všeobecný, zatímco podnět v situacích skutečného jednání bývá velmi specifický [Výrost 1989: 62].

Dalším problémem v zkoumání vztahu postoj - jednání je kauzalita. Nejen postoje mohou ovlivnit jednání, ale i naopak jednání může ovlivnit postoje. Existují určité doklady, že jedinec nemá často ke svým postojům lepší přístup než ostatní lidé a že hodnotí své postoje podle stejných pravidel jako postoje ostatních, tedy zejména podle chování [Myers 1999]. Jde o mínění o objektech, které nemají pro daného jedince velký význam a ke kterým je přesto nucen v určitém okamžiku zaujmout postoj.

Ovlivnění postojů jednáním má význam i pro výzkum. Converse a Pierce [1990] s pomocí longitudinálního výzkumu ve Francii ve dvou vlnách (1967 a 1968) ukázali, že masové protesty působí velké změny ve veřejném mínění - krystalizaci postojů kolem výrazných skupin, reformulaci atd., takže postojová data, která byla sebrána po takových masových akcích, lze obtížně použít jako vysvětlení příčin protestu - což se ovšem přesto někdy děje, protože právě taková významná událost dá popud k výzkumu.

Odmítnutí klasického konceptu postoje

Vše, co bylo popsáno výše, lze v podstatě označit za metodologické problémy výzkumu postojů. Reliabilita a validita výzkumu je ohrožena, ale pokud výzkumník použije nejslofistikovanější dostupné metody, pak se lze na výsledky měření postojů prostřednictvím kvantitativního výzkumu spolehnout nebo lépe řečeno, chyby při tomto měření postojů nejsou fatální a beztak nemáme nic lepšího.

V následující části se budu věnovat dvěma kritikám, které z tohoto rámce vystupují, neboť poměrně radikálně zpochybňují celé pojetí postojů, tak jak se objevilo v sociální psychologii a sociologii někdy před devadesáti lety - tedy postojů jako fenoménu měřitelných pomocí dotazníků v reprezentativních šetřeních. Z hlediska teorie i metodologie jsou navzájem značně odlišné. První je Bourdieuho kritika výzkumů veřejného mínění z hlediska metodologického i teoretického holismu. Druhou představují námitky diskurzivní psychologie, což je směr individualistický.

Veřejné mínění neexistuje

Bourdieu v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století zformuloval teorii společnosti, která, při velkém zjednodušení, spočívá na třech pojmech - sociální pole, habitus a (sociální, kulturní, ekonomický) kapitál. Společenský prostor není podle Bourdieuho jednotný, ale je členěn do jednotlivých sociálních polí (například akademické, umělecké pole), které mají do určité míry autonomní pravidla formování. Sociální pole je struktura, která určuje podmínky rozdělování ekonomických, mocenských a kulturních zdrojů. Habitus je souhrn dispozic (relativně obecných způsobů vnímání, pravidel, zvyků, názorů) specifických pro danou pozici ve společnosti - sociálních polích. Habitus je „vtělený“ - člověk se do určité pozice narodí a získává svůj habitus socializací především v rodině. Škola pak tento habitus u jedince pouze potvrzuje. Taková představa společnosti je evidentně příliš statická, a proto do ní Bourdieu zavádí pojem kapitál. Kapitál nechápe Bourdieu pouze ekonomicky, ale zařazuje pod tento pojem i například vzdělání (kulturní kapitál) nebo využitelné sociální vazby jednotlivce (sociální kapitál). Pokud jde o vztah habitu a kapitálu, pak například vzdělání jednotlivce je sice do značné míry určeno jeho pozicí ve společnosti a tedy i jeho habitem, ale vždy existuje určitá autonomie jedince, jak s touto predispozicí naloží. Kapitál je pak jakýmsi dynamickým aspektem společenské struktury.

Od této obecné teorie se odvíjí Bourdieuho kritika výzkumu mínění⁵. V příspěvku nazvaném Veřejné mínění neexistuje [Bourdieu 95] formuluje tři charakteristiky výzkumu mínění, proti kterým vzápětí vystupuje:

- V každém výzkumu typu survey se předpokládá, že každý může mít názor - že vytvoření názoru je něco, co je dostupné každému jednotlivci.
- Dalším předpokladem je, že každý názor má stejnou hodnotu.
- Třetím předpokladem pak je, že je jasné, jaké otázky máme klást a tedy co jsou ona témata, jejichž sdílení umožňuje klást stejné otázky každému.

Názor, že každý může zformulovat plnohodnotné autonomní postoje k důležitým společenským otázkám, spočívá na předpokladu, že všichni mají v zásadě stejný přístup ke zdrojům, které slouží k tvorbě tohoto postoje - kulturním, sociálním i ekonomickým a také na předpokladu, že všichni mají stejný habitus. Ve skutečnosti se ovšem zájem na formulování postojů v různých politických, společenských a kulturních otázkách mezi skupinami s různým habitem značně liší. Výzkum dostane některé respon-

denty do pozice, kdy mají odpovídat na otázky, o kterých často nikdy nepřemýšleli. To může vést buď k tomu, že tito lidé odpoví náhodně, nebo zvolí „nevim“. Tyto (ne)odpovědi už ovšem nejsou rozloženy náhodně. Bourdieu uvádí příklady z Francie s tím, že odpověď „nevim“ dává více žen než mužů a také spíše méně vzdělaní lidé. Tento rozdíl se zvyrazňuje, čím více jsou otázky politické (pro ženy) nebo zaměřené na problémy vědění a informací (pro méně vzdělané). Pokud jde o otázky zaměřené na „etická“ témata, žádné velké rozdíly tohoto typu se nedají identifikovat. Podle Bourdieua nelze jednoduše respondenty, kteří nemají na zkoumané fenomény vytvořený názor, činit odpovědnými, protože jejich „nezájem“ je efektem společenské struktury.

Pokud se při zkoumání veřejného mínění předpokládá, že názor každého člověka má stejný význam, pak takové výsledky slouží většinou jako nepřilíš dobrý prediktor budoucnosti, který nemá téměř žádný význam v situacích prudkých změn. Právě tehdy se totiž nejsilněji ukáže to, co v zeslabené míře platí vždy, totiž že názory krystalizují kolem mocných skupin, které mají moc, zájem a zdroje (všechny druhy kapitálu, včetně symbolického, což je, dá se říci, prestiž, právo formulovat názory) pro formulování a prosazování určitých postojů. Právě okamžiky krize mají „politizující efekt“ – náhle je potřeba mít jasný postoj, je nutno se někam přidat a často dochází ani ne tak ke změnám postojů jako spíš k explicitní artikulaci postojů. Kdo tyto postoje zformuloval a prosadil, je už otázkou, na kterou nelze odpovědět pouze s pomocí výzkumů veřejného mínění.

Co se týče předpokladu, že je jasné, na co je potřeba se ptát, Bourdieu tvrdí, že neexistuje vlastně žádný všeobecný (catch all) problém, ke kterému by se všichni orientovali, nebo který by všichni formulovali identicky. Výzkumy mínění jsou naopak součástí nastolování agendy důležitých témat. „V současné době je výzkum veřejného mínění nástrojem politického jednání: jeho pravděpodobně nejdůležitější funkcí je vytvořit iluzi, že je smysluplné mluvit o nějakém průměru z názorů“ [Bourdieu 95: 150]. Bourdieu se vlastně neustále točí kolem toho, že společnost je mechanismus pro (nerovné) rozdělování zdrojů. Toto nerovné rozdělování musí být nějak legitimizováno. K tomu slouží i diskurz definující, co jsou důležitá témata, co jsou společenské problémy a co je naopak přirozený stav. Sociologové a výsledky jejich práce jsou součástí tohoto diskurzu. Výzkumy veřejného mínění jsou využívány ve veřejném prostoru jako zdůvodnění síly vlastního názoru. „Moderní ekvivalent [hesla] bůh je na naší straně je Veřejné mínění je na naší straně“ [ibid. 150].

Postoj je jednání

Další kritický podnět pro mě představuje diskurzivní psychologie. Protože tento přístup zde není příliš známý, je myslím potřebné jej nejdříve krátce popsat.

Diskurzivní psychologie je přístup k psychické a sociální realitě vycházející z etnometodologie, zejména etnometodologické konverzační analýzy a také z teorií i výzkumů Ervinga Goffmana⁶. Jak se dá odhadnout z těchto kořenů, diskurzivní psychologie je vlastně další odrůdou interakcionistických směrů v sociologii/sociální psychologii. Společnost je pro ni výsledek interakcí lidí. To, že jde o diskurzivní psychologii, neznamená, že by tento přístup počítal s existencí nějaké sociologie, která by měla vysvětlovat sociální jevy vyšší úrovně. Existence žádných takových jevů se nepředpokládá. „Efektivními aktéry jsou v sociálním světě lidé. Oni dávají svému světu tvar. Vytvářejí přitom ony sociální struktury, o nichž se pak nesprávně domnívají, že jsou v nich lapeni“ (Rom Harré cit. podle [Outhwaite 2003]). Diskurz ve výše naznačeném smyslu představuje tedy svrchanou realitu.

Jde spíše o široce rozvětvený přístup než metodu, kterou by bylo možno poznat v jedné knize. Obecně lze říci, že tento směr vychází z představy primárnosti diskurzivního subjektu – tedy subjektu, který používá symboly, jejichž význam je funkcí jejich používání v diskurzu. „Diskurz zahrnuje jak symbolické interakce, tak i konvence a vztahy, v kterých jsou tyto interakce vázány neformálními pravidly“ [Harré, Gillett 2001: 53]. Takové pojetí není sdílené všemi diskurzivními směry. Představitel jiného přístupu

ke studiu diskurzu, Michel Foucault, mluví pouze o pozicích subjektu, jak jsou stanoveny uvnitř diskurzu. Diskurzivní psychologie nechápe objekt svého výzkumu jako strukturu/paradigma stojící za samotnými výpověďmi, jak ho chápal Foucault, ale spíše síť reálných výpovědí/textů, které spolu navzájem nějak souvisí – odkazují na sebe, vznikly v rámci jedné instituce, jsou uveřejněny v určitém médiu.

Důraz je zde kladen na to, jak lidé dosahují praktického porozumění pravidlům, vědění. I pokud počítáme s tím, že člověk „absorbuje“ společenské normy a pravidla, pak stále ještě zůstává problémem, jak se jimi dokáže řídit v každodenní praxi, jak dokáže rozhodnout, že nyní je ta správná situace pro jejich aplikaci. „Diskurzivní psychologie se zaměřuje na jednání, ne na myšlení“ [Edwards, Potter 1992: 154]. U verbálních vyjádření postojů je možné pro naše účely odlišit dva typy. První je spontánní projev, který vzniká v přirozené interakci, a druhým odpověď na standardizovaný podnět – nejčastěji otázku v dotazníku. Diskurzivní psychologie se zajímá pouze o druhý typ. Proto pro ni jednotky zkoumání představují spíše diskurzivní výpověď nebo interakce a ne jednotlivce. Při konkrétních analýzách se diskurzivní psychologie zaměřuje na každodenní diskurz, ať už třeba vědců, politiků, nebo „lidí z ulice“. Jde právě o to zjistit, jak lidé pracují s dostupnými vyjadřovacími registry postojů, jak mezi nimi volí. Jiří Homoláč ve svém článku na téma internetové diskuse o Romech [2006] ukazuje, jak zaujetí postoje závisí na tom, jaké postojové pozice jsou k dispozici (a jak jsou silné). Zaujetí postoje je tak zaujetím už (do jisté míry) definované subjektové pozice. Vyjádření postoje závisí na kontextu, stejně jako na tom, proti komu se diskutující vymezuje. Vyjádření postoje je více než vyjádřením vlastní pozice, ale je také, implicitně nebo explicitně, sporem s odlišnou pozicí [Billig 1991: 112].

Zkoumání diskurzu v rámci tohoto přístupu není omezeno na vědění v tradičním slova smyslu. Také například „na projevy a prožívání emocí je potřeba se dívat jako na diskurzivní akty, které jsou založené jak na přirozených, tak i na osvojených vzorcích tělesných reakcí. Jejich význam však vymezuje role, kterou hrají v interakcích příslušníků dané kultury“ [Harre, Gillett 2001: 179]. I emoce jsou určeny především možnostmi jejich diskurzivního vyjádření a nikoli nějakým neměnným fyziologickým základem. Pokud se podíváme z pozic diskurzivní psychologie na předsudky a stereotypy vůči jiným etnikům, tedy postoje, které jsou podle tradičních představ nabitě emocemi [Allport 2004], budeme znovu ujištění, že ani zde není nic tak jasné a stabilní, jak se to může jevit na první pohled⁷.

Předsudek bývá definován jako převážně negativní, stabilní postoj k určitému objektu, který je iracionální, neboť člověk, který jej zastává, není ochoten změnit mínění na základě nových informací a naopak pokud jsou tyto informace s předsudkem v rozporu, pak je buď ignoruje, nebo proti nim dokonce aktivně vystupuje. Zvláště důležitý případ, předsudek týkající se etnik, definoval významný psycholog Gordon Allport takto: „Etnický předsudek je antipatie, která vychází z chybné a strnulé generalizace. Tuto antipatii lze pociťovat nebo vyjádřit. Může být namířena proti skupině jako celku, anebo proti jedinci, protože je příslušníkem této skupiny.“ [Allport 2004: 41] Co se týká empirických měření předsudků, pak už Bogardus ve dvacátých letech v USA měřil postoje k různým etnickým skupinám a zjistil, že lidé mají negativní vztah k etnikům, s nimiž se příliš nesetkávali a nesetkávají. To znamená, že postoje je předsudečný – není založen na empirických informacích a realistickém hodnocení. Bogardus byl pouze jeden z prvních v dlouhé řadě výzkumníků, kteří potvrzovali existenci etnických předsudků jakožto iracionálních postojů nabitých emocemi [Výrost 1989].

Ani autoři hlásící se k diskurzivní psychologii nepopírají, že předsudky existují, ale na rozdíl třeba od Allporta⁸ se nesoustřeďují na individuum a jeho stabilní předsudky – tedy na to, co má kdo „hluboko v hlavě“, na souvislost předsudků s jeho osobnostními rysy, ale spíše na různé způsoby vyjadřování předsudků, na situace, kdy je nebo není možné předsudečný soud vyjádřit, na

možnosti, jak je možné předsudek maskovat – a nakonec se snažit zjistit, co v reálném jednání a chápání lidí vůbec takový předsudek je. V současnosti je například ve veřejném diskurzu nepřijatelné vyjadřovat negativní soudy o jiných etnických skupinách. Pokud je někdo vyjádřit chce, musí své výroky nějak zdůvodnit, argumentovat (například vědeckými výzkumy, svůj postoj prezentovat jako popis faktů atp.). I v neveřejných interakcích existuje často očekávání, že negativní hodnocení etnik bude nějak zdůvodněno, i když takové zdůvodnění je často velmi jednoduché – založené na osobních zkušenostech, vyléchnutých historkách. Teprve v anonymních arénách typu diskusních fór na internetu můžeme najít primitivní vyjádření předsudků. Tento přístup nám může pomoci vysvětlit například to, proč více vzdělaní lidé vyjadřují méně negativní mínění o členech jednotlivých etnik. Nemusí jít pouze o to, že vzdělání nás zbavuje předsudků, ale také o to, že vzdělanější lidé jsou schopni své předsudky lépe skrývat (neboť „ví, co se patří“ a chtějí to ukázat i před ostatními, například před výzkumníkem), nebo je dokáží lépe argumentovat a vydávat za ne-předsudky (a naopak napadat jiné názory jako předsudečné).

Jak ukázala už diskuse o vztahu vyjádřených postojů a jednání v rámci kvantitativní psychologie/sociologie, je jednání vždy závislé na kontextu, v kterém se odehrává. Diskurzivní psychologie tento názor do jisté míry pouze radikalizuje. Abychom porozuměli postojům, měli bychom porozumět jejich argumentativnímu kontextu, protože postoj jedince není nezávislý na jeho diskurzivní artikulaci. Na kontextu není závislé pouze jednání, ale i samotný postoj. Postoj není nezávislá stabilní entita, ale spíše prostředek jednání za určitých podmínek.

Shrnutí

Koncept postoje je poměrně mlhavý, ovšem současně je nutno říci, že současná sociologie by se bez postojů (ať už to slovo znamená cokoli) a bez jejich měření pomocí dotazníkových šetření pouze velmi těžko obešla. Je to také „nejprodejnější“ artikl sociologie. Každého zajímá, co si lidé v naší společnosti vlastně myslí.

Způsoby zjišťování postojů mají řadu problematických míst. Jak se přes všechna tato problematická místa dostat? Žádný obecný recept neexistuje. Je s nimi možné a také potřebné bojovat pomocí „technických“ procedur měření reliability a validity.

Nelze se také spoléhat na to, že respondenti chápou naše otázky stejně jako výzkumník. Bylo by samozřejmě ideální seznámit respondenty s koncepty, které se za naším výzkumem skrývají, tak aby věděli, jaký je rámec, ke kterému by se měli při odpovídání vztahovat [Pawson 1989]. Usilování o takovou informovanost respondentů by ovšem zvýšilo náklady výzkumu a při velkých šetřeních je i z praktických důvodů těžko dosažitelné.

A samozřejmě je důležité být opatrný při interpretaci závěrů – což je těžké, protože výzkumník chce, a také se to od něj čeká, říci něco určitého o tom, jak se to s naší společností má. J. Coleman [1986] k problémům empirických průzkumů říká, že pro zvýšení jejich explanační schopnosti je potřeba propojit výzkumy společnosti a jejich interpretaci se sociologickou teorií. K tomu lze dodat, že takové propojení by mohlo přinést i zvýšení validity výzkumů, neboť pokud teorie předpokládá určité vztahy mezi proměnnými, pak nám zaprvé ukazuje, co máme zkoumat, a v případě, že předpokládané vztahy výzkum nepotvrdí, pak nás tento rozpor upozorní na problematické místo, které je potřeba dále analyzovat.

Existují ovšem i „radikální“ kritiky klasického měření postojů. Pokusil jsem se představit pohled Pierra Bourdieu a také diskurzivní psychologie. Zatímco Bourdieu namítá, že měření veřejného mínění pomocí dotazníků je pochybné, protože mínění jednotlivců je do velké míry jenom epifenomenem sociální struktury a z ní vyplývajících habitů, pak námítky diskurzivní psychologie zpochybňují „ekologickou validitu“ standardizovaných kvantitativních výzkumů. Postoje jsou podle autorů, kteří se k tomuto směru hlásí, závislé na situaci jejich artikulace, na záměrech toho, kdo je vyjadřuje, i na chápání těch, kdo toto vyjádření vnímají. Postoj není ani tak latentní entitou v mysli jednotlivců, jako spíše součástí společenského jednání.

Obě kritiky je možné odmítnout. Diskurzivní psychologii jako další výhonek kvantitativní sociologie, který není integrovatelný do rámce kvantitativního výzkumu a který nedokáže přispět k jednoznačnému poznání sociální reality. Bourdieuho odmítání konceptu veřejného mínění pak jako buď příliš abstraktní a/nebo motivovaný politickým směřováním autora.

Myslím ale, že jak diskurzivní psychologie, tak Bourdieuho úvahy mohou sloužit jako zdroj inspirace při přípravě výzkumu nebo pomoci interpretovat závěry.

Poznámky

- Článek byl připraven s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci grantu reg. č. 1N04192.
- Pojem postoj lze tak nakonec prakticky vztáhnout na všechny „nefaktuální“ výroky. Faktuální výpověď je v dotazníku například odpověď na otázku po věku nebo dosaženém vzdělání, tedy výpověď, která nehodnotí, ale pouze konstatuje. Jako synonymum postoje je možno chápat i mínění. Ve Velkém sociologickém slovníku lze v hesle postoj najít názor, že na mínění můžeme nahlížet jako na verbalizaci postoje.
- Lze je samozřejmě nechat odpovídat na nesmyslnou otázku (nebo více otázek) a pak každý, kdo na ni odpoví jinak než nevím, by patřil k nespolehlivým respondentům.
- Neboť otázka měla zjistit znalosti o vysoce odborném tématu. To, že odpověď „nevím“ je jediná očekávatelná v případě, že by respondenti odpovídali „upřímně“, je tedy hodnocení autorů.
- Jak jsem naznačil výše, v praktickém užívání představují pojmy mínění a postoj v podstatě synonyma. Bourdieu sám ve svém článku používá především pojem veřejné mínění.
- Podle dvou jeho významných představitelů jde o „nový styl sociopsychologického výzkumu postaveného na základech teorie řečových aktů, etnometodologie a sémiotiky“ [Potter, Wetherell 2002: 198].
- Jde navíc o téma frekventovaně zkoumané jak metodami kvantitativními, tak i pomocí diskurzivní analýzy. Myslím, že se na něm dá ukázat alespoň malá část toho, co je na zkoumání postojů komplikované.
- Gordon Allport byl důležitou postavou při prosazování individualistického přístupu k výzkumu postojů. Odmítal, že by veřejné mínění bylo nějakou nadindividuální veličinou a ne pouze souhrnem jednotlivých mínění/postojů [Šubrt 2000].
- Podle Cicourela [1982] je ekologická validita výzkumu mírou, v níž se naše výsledky přibližují údajům, které by respondenti poskytli na stejné téma v „přirozené“ situaci. Jde v podstatě o to, do jaké míry měříme „reálné“ postoje respondentů a naše výsledky nejsou pouze efektem výzkumné situace a nástrojů.

Literatura

- Allport, G. W. 2004. *O povaze předsudků*. Praha: Prostor.
- Aronson, E. 1982. *Social Animal*. New York: W.H. Freeman and Comp.
- Bilig, M. 1991. *Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology*. London: Sage.
- Bourdieu, P. 1995. *Sociology in Question*. London: Sage.
- Cicourel, A. 1982. „Interview, Surveys and the problem of ecological validity“. *The American Sociologist* 17: 11-20.
- Coleman, J. 1986. „Social Theory, Social Research and a Theory of Action“. *American Journal of Sociology* 91: 1309-1335.
- Cummingsová, D. 1998. *Záhady experimentální psychologie*. Praha: Portál.
- Edwards, D. J. Potter. 1992. *Discursive psychology*. London: Sage.
- Harré, R., G. Gillett. 2001. *Diskurz a mysl: Úvod do diskurzivní psychologie*. Bratislava: Iris.
- Hayesová, N. 1998. *Základy sociální psychologie*. Praha: Portál.
- Homoláč, J. 2006. „Diskurz o migraci Romů na příkladu internetových diskusí“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 42: 329-351.
- Iyengar, S. „Magnifying Relationship between Attitudinal Variables Using Panel Analysis“. *Public Opinion Quarterly* 38: 90-97.
- Myers, D. 1999. *Social psychology*. New York: The McGraw-Hill.
- Nakonečný, M. 1997. *Encyklopedie obecné psychologie*. Praha: Academia.
- Outhwaite, W. „Budoucnost společnosti“. *Teorie vědy* 12: 95-106.
- Pawson, R. 1989. *A Measure for Measures: A Manifesto for Empirical Sociology*. London: Routledge.
- Potter, J., M. Wetherell. 2002. *Unfolding Discourse Analysis in Discourse Theory and Practice*. London: Sage.
- Shuman, H., S. Presser 1980. „Public opinion and public ignorance“. *American Journal of Sociology* 85: 1214-1225.
- Šubrt, J. 2000. *Kapitoly ze sociologie veřejného mínění*. Praha: Karolinum.